

İhvan-ı Safa Felsefesinde Vahiy ve Mucize ^a

ÖMER FARUK GÖRÜCÜ ^b

Öz: İhvan-ı Safa, X. yüzyılda Basra'da ortaya çıkan ve Bâtınî-İsmailî yönelimleri olduğu bilinen gizli bir felsefe topluluğudur. Din ve felsefenin yanı sıra siyasetle de yakından ilgilenen İhvan-ı Safa'nın bilinen tek eseri olan *Resâil*'de nübüvvet, imamet ve hilafete dair meseleler önemli yer kaplamaktadır. Bu çalışmada, nübüvveti peygamberlerle sınırlayan fakat risâletin peygamberlerden sonra imamlar tarafından devralındığını savunan İhvan'ın peygamberlikle yakından ilişkisi bulunan vahiy ve mucize hakkındaki düşünceleri ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İhvan-ı Safa, nübüvvet, peygamber, vahiy, mucize.

^a Bu makale yazarın İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri, İslam Felsefesi Bilim Dalı'nda hazırlamış olduğu *İhvan-ı Safa Felsefesinde Nübüvvet Meselesi* isimli Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir

^b İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, SBE, Felsefe ve Din Bilimleri Programı
omerfarukgorucu@gmail.com

Revelation and Miracle in the Philosophy of Ikhwan as-Safa

Abstract: Ikhwan as-Safa is a secret philosophical community that emerged in Basra in the 10th century and is known to have Batini-Ismaili orientations. In *Rasail*, which is the only known work of Ikhwan as-Safa, closely interested in politics as well as religion and philosophy, issues related to prophethood, imamate and caliphate occupy an important place. In this study, it will be tried to reveal the thoughts of the Ikhwan, who limited the prophethood (nubuwwah) to the prophets but defended that the prophethood (risalah) was taken over by the imams after the prophets, about the revelation and miracle, which are closely related to prophethood.

Keywords: Ikhwan as-Safa, prophethood, prophet, revelation, miracle.

Giriş

İhvan-ı Safa, X. yüzyılda Basra'da ortaya çıkan ve Bâtınî-İsmailî yönelimleri olduğu bilinen gizli bir felsefe topluluğudur. Din ve felsefenin yanı sıra siyasetle de yakından ilgilenen İhvan-ı Safa'nın bilinen tek eseri, ansiklopedik tarzda kaleme alınmış elli iki risaleden müteşekkil Resâil-ü İhvan-ı Safa adlı eserdir. Matematikten geometriye, coğrafyadan astronomiye, müzikten botaniğe, fizikten metafiziğe, hemen her konuda bilgiyi içerisinde barındıran eserde eklettik bir yapı hâkimdir ve ulûhiyet, nübüvvet, ahlâk ve siyasete dair dini konular her zaman merkezdedir. Ebû Hayyân et-Tevhîdî'nin (ö. 1023) bildirdiği birkaç kişi dışında, topluluğun üyeleri ve eserin müellifleri hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. İhvan'ın Hz. Peygamber (sav)'den sonra onun yerine geçecek olan imamlarla ilgili olarak dile getirdiği bazı fikirleri onun Şîî öğretiyi yaymak ve ideal bir Şîî devleti kurmak için kurulmuş gizli bir teşkilat olduğu şeklindeki yorumlara kapı aralamıştır. Resâil'de Bâtınî/İsmailî fikirlerin yer aldığı doğrudur. Ancak İhvan'ın eklettik metodu ve uzlaştırmacı tavrı onun herhangi bir mezhebe veya felsefe ekolüne bağlılığı olup olmadığını belirlemeyi bir hayli zorlaştırmaktadır.¹

Resâil'de nübüvvet, imamet ve siyasete ilişkin tartışmalar oldukça geniş bir yer kaplar. İhvan'a göre, peygamberlerin şeriatları farklı olsa da onların dinleri birdir. Bu peygamberlerin sonuncusu, önceki peygamberlerin tüm üstün vasıflarının kendisinde toplandığı Hz. Muhammed (sav)'dir. Din, onunla birlikte kemâle ermiş, şeriatların en üstünü onunla birlikte gelmiştir. Ancak İhvan'a göre, insanlığın rehberlere olan ihtiyacı Hz. Peygamber'den (sav) sonra da devam etmektedir. Bu nedenle Hz. Peygamber (sav), kendisinden sonra din ve dünya işlerinde insanlara yol göstermek için Ehl-i beyt'inden imamlar tayin etmiştir. İhvan, bu imamları masum olmaları, ilham almaları, ahlâk, züht ve takva yönünden üstün olmaları açısından peygamberlere benzetmekte ve Hz. Peygam-

¹ Mustafa Öztürk, "İhvân-ı Safâ'nın Felsefî Düşünce Sisteminde Kur'an ve Yorum", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 14-15, (2003), s. 283-88.

ber'in (sav) vefatından sonra bu imamlara tâbî olmanın şart olduğunu belirtmektedir. Böylelikle İhvan, risâleti peygamberlerin hayatta oldukları zamanla sınırlı tutmamakta, kıyametin kopacağı asra kadar uzanan geniş bir zamana yaymaktadır.

İhvan'ın nübüvvet, imamet ve siyasetle ilgili düşünceleri, nübüvvetin doğrudan ilişkili olduğu vahiy ve mucize konularıyla bağlantılıdır. Bu çalışmada, İhvan'ın vahiy ve mucize konusunda zaman zaman ehl-i sünnetten uzaklaşarak Şii/İsmailî düşünceye yaklaştığı fakat genel olarak din ve felsefenin eklektik bir biçimde harmanlandığı bir yaklaşımı benimsediği iddiası temellendirilmeye ve İhvan'ın bu konudaki fikirleri netliğe kavuşturulmaya çalışılacaktır.

Peygamber Anlayışı

Türkçede “nübüvvet” kökünden türetilmiş “nebi” yerine daha çok Farsçadan alınmış “peygamber (peyâmbet, haber getiren)” ve “peygamberlik” kelimeleri kullanılır. Risâlet kavramı da nübüvvetle eş anlamlı kabul edilmekle birlikte dinî literatürde daha çok “nübüvvet” tercih edilmiştir. Her iki kavramda asıl unsuru, Allah'ın vahiy yoluyla öğrettiği bilgileri ve O'nun emirlerini insanlara ulaştırıp ilâhî elçilik görevini yapma teşkil eder. Kavram ve tanım açısından geleneksel İslâmî düşünceden çok farklı olmayan bir biçimde konuyu ele alan İhvan'a göre nübüvvet yani peygamberlik, Allah tarafından insanlar arasından seçilen bazı kimselerin melekler aracılığıyla Allah'tan aldıkları vahiy insanlara ulaştırmak, farzları ve yasakları insanlara bildirmek, insanları Allah'ın yoluna çağırarak, dünyayı ıslah etmek ve ebedî mutluluğu temin etmekle görevlendirilmesidir.²

İhvan, ilk insan ve ilk peygamberin Hz. Âdem³, son peygamberin ise Hz. Muhammed (sav)⁴ olduğunu ifade ettikten sonra, görev ve yetkiler açısından tüm peygamberlerin aynı seviyede olduğunu yaratılış olgusu ile açıklamaya çalışır. Başlangıçta Şeytan

² İhvân-ı Safâ, *Resâil-ü İhvânî's-Safâ ve Hullâni'l-Vefâ*, (ed. Arif Tamer), Beyrut, 1995, I/321; III/246, 385, 425; IV/62-63; V/138, 264, 287-288.

³ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, IV/312; V/36, 227, 258.

⁴ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, III/115.

tarafından Hz. Âdem'e kurulan tuzak, her peygamber döneminde farklı şekillerde devam etmiştir. Her peygamberin zamanında cahilleri peygambere karşı kıskırtan İblis ve şeytanlar var olmuştur. Dolayısıyla İhvan'a göre her peygamber Hz. Âdem'in görevini üstlenir ve kendi zamanının Âdem'i olur.⁵

İhvan, felsefenin ve özellikle kendi çalışmalarının altında yatan biricik gayeyi en yüksek amaç olan Allah'ın ahlâkıyla ahlaklanma olarak belirler. Bu yüce gayeyi kendisine prensip edinen kimselerin tek çıkar yolunun ise peygamberlik ve vahiy esasına dayanan bir felsefe ortaya koymak olduğunu belirtir.⁶ Felsefesinin meleklerin öğrettiği haberlere ve peygamberlerin getirdiği vahye dayandığını belirten⁷ İhvan, görüşlerinin doğruluğunu filozofların, peygamberlerin ve imamların bildiğini savunur⁸ ve onlara teslimiyet gösterdiğini hemen her fırsatta ifade eder.⁹ Ona göre, Allah'ın halifeleri olan peygamberlere itaat ne kadar önemliyse, peygamberlerin halifeleri, varisleri ve elçileri olan imamlara ve Allah'ın seçkin kulları olan âlimlere itaat etmek de o kadar önemlidir. Çünkü peygamberler gittiklerinde ümmetin hidayetini bu kişilere bırakırlar.¹⁰

İhvan, tamamen nesnel bir bakış açısıyla, herhangi bir ekole bağlı kalmaksızın, sırf hakikati arama maksadıyla kaleme aldığını iddia ettiği ve bu iddiasını sık sık dile getirdiği Resâil'de İslâm dininin inanç esaslarıyla paralellik arz ettiğini savunduğu görüşlere yer verir ve temelde filozoflarla peygamberlerin görüşlerinin birbirini doğrular nitelikte olduğunu ifade eder.¹¹ Dönemin meşhur problemi olan din-felsefe ilişkisi ve peygamber-filozof karşılaştırması konusuna da değinen İhvan, kendince ortaya koyduğu delillerle konuyu çözmeye çalışır ve felsefeye çok önem vermiş olsa da felsefenin ilk sahipleri olarak gördüğü peygamberlerin

⁵ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, V/45, 66-69.

⁶ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, IV/235; V/75.

⁷ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, IV/139.

⁸ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, II/363.

⁹ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, V/184.

¹⁰ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, III/287; V/219.

¹¹ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, V/31-32.

üstünlüğünün kabul edilmesi ve bu konuda herhangi bir kıyaslama yoluna gidilmemesi konusunda okuyucusunu uyarır.¹²

İhvan, varlıklar arasında üstünlük dereceleri açısından bir hiyerarşinin bulunduğunu kabul eder. Bu hiyerarşide peygamberler, peygamber olmayan insanların üzerinde, meleklerin hemen altındadır.¹³ Bazı peygamberler ise meleklerin hepsinden olmasa da bazılarından üstün olabilirler.¹⁴ İnsanlar peygamberlere, imamlara ve onların getirdiklerine uymak ve onların yolundan gitmek suretiyle peygamberlerin ve meleklerin mertebesine çıkmaya hak kazanırlar.¹⁵ İnsan ilminin ulaşabileceği üst sınır ise kendi zamanında yaşayan peygamber veya filozofun makamının hemen altıdır.¹⁶

İhvan'a göre, peygamberler her bakımdan üstün yaratılmışlardır. Onlar beşer olsalar da meleklerle benzerler.¹⁷ Aklî ilimler, ahlâkî olgunluk, rabbani bilgiler ve ruhsal hizmetler konusunda insanların en yüksek tabakasında peygamberler bulunur.¹⁸ Allah, tebliğ ve irşat vazifelerini hakkıyla yerine getirebilmeleri için onları aklen ve ahlâken en üstün şekilde yaratmıştır. Peygamberler, biyolojik olarak da diğer insanlardan üstündürler. İnsanlık tarihi boyunca gelen tüm peygamberler vücut yapıları itibariyle hemen fark edilmişlerdir. Bunun en önemli göstergelerinden biri Allah'ın peygamberlerini gençlerden seçmesidir. İhvan'a göre, ilerlemiş yaşlarda, yani kendisinde yaşlılığın olumsuz ve zayıflatıcı etkilerinin görülmeye başladığı bir dönemde ilk kez vahye muhatap olan hiçbir peygamber yoktur.¹⁹

İhvan'a göre, peygamberler enbiyânın ve hükemânın iklimi olan dördüncü iklimde doğmuşlardır. Zira İhvan'a göre bu iklimin halkı tabiat ve ahlâk olarak insanların en adildir.²⁰ Evreni, Ay-üstü

¹² İhvân-ı Safâ, *Resâil*, I/392; IV/339-340.

¹³ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, V/122-124.

¹⁴ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, III/18.

¹⁵ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, V/230.

¹⁶ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, IV/174.

¹⁷ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, III/396.

¹⁸ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, IV/339-340.

¹⁹ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, IV/49.

²⁰ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, I/186.

ve Ay-altı olarak ikiye ayıran İhvan'a göre, Ay-üstündeki göksel devinim, kozmolojik anlamda Ay-altındaki oluş ve bozuluşun yakın nedenidir; uzak neden ise Tanrı'dır. İhvan'a göre Ay-altında göksel etkileri yadsımak olanaksızdır; hiç kimse Güneş'in, Ay'ın ve yıldızların gözlemlediğimiz etkilerini yadsıyamaz. Yıldızlar sadece geleceği haber vermekle kalmazlar, aynı zamanda Ay-altı âlemde ortaya çıkan şeyleri meydana getirir veya onlar üzerinde doğrudan etkide bulunurlar. Aynı şekilde talih ve uğursuzluk da yıldızlardan gelir. Sözgelimi, Jüpiter (Müşteri), Güneş ve Venüs (Zühre) talih getirirken, Satürn (Zuhal), Mars (Merih) ve Ay uğursuzluk getirir. Merkür (Utarit), ilim ve irfanın hâkimidir; iyi ve kötüye ilişkin bilgimizi ona borçluyuzdur. Gök cisimlerini Allah'ın görevlendirdiği melekler olarak kabul eden İhvan'a göre peygamberlerin doğumlarında ve vahiy almalarında yıldızların etkisi vardır. Bunun nedeni, insanın küçük âlem olması ve kendisinden mertebeye daha yüksekte bulunan varlıklardan etkilenmesidir. Buna göre, Güneş Jüpiter'in haddinde olursa çocuk, peygamberlik hasletlerini kabule yatkın hale gelir.²¹ Çünkü Güneş, kralların, başkanların ve onlarla birlikte olanların doğumlarıyla; Jüpiter, peygamberlerin, şariat ve din sahipleri ile onlarla sonuna kadar birlikte olanların doğumlarıyla ilgilidir.²²

Resâil'de çokça rastlanan bir ifade vardır ki o da peygamberlerin "nefislerin doktorları" (etibbâü'n-nüfûs) olduğudur.²³ Doktorların bedensel hastalıkları tedavi ettikleri gibi peygamberler de nefsî hastalıkları tedavi ederler. Onlar hem din hem dünya işlerini düzeltmek için görevlendirilmişlerdir. Peygamberler, insanları dünyaya aşırı bağlanmaktan kurtarıp Ahiret mutluluğuna erdirtirler. Böylece âlem bütünüyle iyiliğe bürünecek ve ilk neşet ettiği ilkeye dönecektir.²⁴ İhvan'a göre çok sayıda peygamberin peş peşe gelmesinin sebebi, Şeytanın Âdemoğlunu aldatmasının sona ermemesidir.²⁵ Her peygamber kendi devrinin özellikleri ve ihtiyaçlarına

²¹ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, II/334.

²² İhvân-ı Safâ, *Resâil*, V/104.

²³ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, IV/378.

²⁴ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, V/26.

²⁵ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, V/65.

göre gelir. Peygamberlerin gösterdiği mucizeler de kendi devirlerine göredir.²⁶ Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e (sav) kadar pek çok peygamber gelmiş olsa da onların hepsinin amaçları birdir. Onların sayılarının ve yöntemlerinin çokluğu, insanların bedenlerini saran hastalıkların türüne göre farklı tedaviler uygulayan doktorların çokluğu gibidir.²⁷

İhvan, İslâm şeriatının son şeriat, Hz. Muhammed'in de son nebi olduğunu Kur'an'dan ve hadislerden nakiller yaparak delillendirir²⁸ ve Hz. Muhammed (sav) ile birlikte vahiy kapısının kapandığını ifade eder.²⁹ Ancak İhvan, nebi kelimesini yalnızca peygamberler için kullanırken, resul kelimesini Allah ile kullanı arasında elçilik yapan melekler veya peygamberlerin yoluna çağırın üstün vasıflı insanlar anlamında da kullanır. Resul kavramına melekler, peygamberler, halifeler, imamlar, âlimler ve Allah'ın seçkin kulları da dâhildir. Dolayısıyla, İhvan'a göre, her nebi aynı zamanda resuldür fakat her resul nebi değildir. Hz. Muhammed (sav) ile birlikte nübüvvet sona ermiştir fakat risâlet Hz. Peygamber'in (sav) elçileri olan imamlar aracılığıyla halen devam etmektedir.³⁰

Vahiy Anlayışı

Sözlükte, "hızlı bir şekilde ve gizlice söylemek, işaret etmek, ilham etmek" gibi anlamlara gelen vahiy, terim olarak "Allah'ın dilediği şeyleri peygamberlerine gizli bir şekilde bildirmesi" demektir.³¹ Kur'an-ı Kerim'in birçok yerinde fiil ve mastar kalıplarıyla geçen vahiy kelimesi, ayetlerin çoğunda Allah'a, bazılarında ise şeytana ve onun yardımcılara nispet edilir. Kur'an-ı Kerim'de vahiyte fiili hem terim hem de sözlük anlamında kullanılır. "Al-

²⁶ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, IV/275-276.

²⁷ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, II/130.

²⁸ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, II/317; III/115, 180.

²⁹ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, V/266.

³⁰ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, V/260, 287-288.

³¹ Ragıb Isfahânî, "Vhy", *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'an*, Dimeşk: Daru'l-Kalem, 1997; Abdülğaffar Aslan, *Kur'an'da Vahiy*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000, s. 49; Recep Kılıç, *Modern Batı Düşüncesinde Vahiy*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2002, s. 5-162.

lah'ın peygamberlerine dilediği şeyleri gizli bir şekilde bildirmesi" anlamında geçen vahyetme fiili terim anlamında kullanılmıştır.³² Allah'ın, Hz. Mûsâ'nın ve Hz. İsa'nın annesi gibi peygamber olmayan bazı insanlara, meleklerle, arılara, yerküreye ve göklere vahyetmesi, vahyin sözlük anlamında kullanımına birer örnektir.³³ Şeytanlara atfedilen vahyetme fiili ise şeytanın, kendi dostları olan insanlara ve cinlere, onları aldatmak için yaldızlı laflar fısıldamasını ifade eder.³⁴

Kur'an'da, Allah'ın insanlara emirlerini vahyetme, perde arkasından konuşma ve elçi vasıtasıyla hitap etme olarak üçe yolla bildirdiği ifade edilir.³⁵ Kelamcılar, naslardan hareketle, vahyin peygamberlere farklı şekillerde geldiğini belirtmişlerdir. Bunlar: Allah'ın doğrudan veya melekler vasıtasıyla peygamberlerine hitap ettiği sadık rüya, Allah'ın perde arkasından peygamberlerine hitap etmesi, peygamberlerin kalplerine sözlü veya sözsüz olarak vahyin ulaşması, Cebrail'in kendi suretiyle gelerek Allah'ın dilediği şeyleri peygamberlere bildirmesi, Cebrail'in kendisi görünmeden, çingirak sesine benzer bir sesle peygamberlere vahyi iletmesi ve Cebrail'in insan şekline girerek peygambere vahyi ulaştırması olarak sıralanabilir.³⁶

İhvan, kendisine vahiy, ilham ve ilâhî destek verilen şeriat sahibi ilk peygamberin Hz. Âdem olduğunu belirterek, vahyin insanlık tarihinin en başından beri insanlara yol gösterdiğini vurgular. Resâil'deki anlatıma göre, Hz. Âdem ve eşi cennetten çıkarılınca dünyada pişmanlık içinde dolaşmaya başlamışlardır. Hz. Âdem, en yetkin kelimelerle Rabbine yakarıp tövbe edince, tövbesi kabul edilmiş ve kendisine dünyada yaşamak için gerekli olan her türlü bilgi öğretilmiştir. Hz. Âdem'e şeriat verilmiş ve nesli arasında onu kaim kılması emredilmiştir. Bunun yanında, kendisinden Allah'a ibadet etmesi, çalışması ve çeşitli sanatlar ortaya koyması istenmiş-

³² Nisâ, 4/163

³³ Kasas, 28/7; Nahl, 16/68; Fussilet, 41/12; Zilzâl, 99/5; Enfâl, 8/12

³⁴ En'âm, 6/112

³⁵ Şûrâ, 42/51

³⁶ Yusuf Ziya Keskin, "Vahiy Olgusu", *Siyer Araştırmaları Dergisi*, Sayı 2, (2017), s. 158.

tir.³⁷ Vahiyle bildirilen hakikatler zalimlerin ve bâtil ehlinin tahayyüllerile karışıkça Allah vahyini yenilemiş ve onu tekrar indirmişdir.³⁸ İhvan'a göre, vahiy insanların akıl ve düşünce seviyelerinin farklılığı, gayba ait hakikatlere rehber olmaksızın ulaşmanın imkânsızlığı ve hem dünya hem de ahirete ilişkin konularda kendilerine rehberlik edecek ilâhî bir yönlendirmenin varlığına olan ihtiyaç dolayısıyla insanlık için büyük bir lütuftur.³⁹

İslâm düşüncesinde vahyin mahiyeti hakkında birçok farklı görüş ileri sürülmüştür. Bunlardan en yaygın olanı, vahyin Allah kelâmı olduğu ve bu ilâhî kelâmın lâfızlara dökülerek, peygamberlere kendi toplumlarının dilinde indirildiğidir. Vahyin mahiyeti hakkında daha az yaygın olan ve filozoflar tarafından savunulan bir başka görüş ise peygamberlerin Faal Akıl'la ittisal edip ilâhî bilgilere eriştikleri ve peygamberlerin ilâhî kelâmı muhayyile güçleriyle sembolize ederek, gönderildikleri toplumun anlayabileceği lâfızlara döktükleri yönündedir. Fârâbî'nin savunduğu bu görüşe göre, peygamberlerin melekleri görüp onlardan vahiy almaları duysal değil, zihinsel bir olgudur. Nübüvvetin ve vahyin temelini akıllar nazariyesini koyan Fârâbî, o güne kadar İslâm düşüncesinde hiç dile getirilmemiş bir açıklama modelini denemiş; Faal Akıl'la tefekkür ve sezgi yoluyla ittisal etmenin mümkün olduğunu söyleyerek, hem peygamber hem de filozofun aynı kaynaktan beslendiği sonucuna varmıştır.⁴⁰

Plotinusçu sudûr nazariyesini revize ederek kendi ontolojisini kuran Fârâbî'nin Cebrail'le özdeşleştirdiği Faal Akıl (11. akıl) oluşbozuluş âleminin bir üstünde yer alır ve Ay-üstü âlem ile Ay-altı âlem arasındaki etkileşimi sağlar. Faal Akıl, İhvan düşüncesinde de yer alır fakat Fârâbî'nin sözünü ettiği Faal Akıl, göksel akılların sonuncusuyken, İhvan düşüncesinde Allah'tan sudûr eden ilk

³⁷ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, III/92; V/36.

³⁸ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, V/277-278.

³⁹ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, V/264.

⁴⁰ Ebu Nasr Fârâbî, *es-Siyasetü'l-Medeniyye*, (çev. Mehmet Aydın, Abdülkadir Şener, M. Rami Ayas), İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980, s. 2, 45, 95, 106-7; Yunus Eraslan, "İslam Filozoflarında Melek İnancı", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 8, Sayı 1, (2021), s. 176.

varlıktır.⁴¹ İhvan, ilâhî mesajın Allah'tan peygambere doğrudan intikal etmediğini; vahyin Allah'tan bir alt varlık mertebesinde bulunan Faal Akıl'a indiğini, buradan da daha alt mertebelerdeki diğer varlıklara intikal ederek levh-i mahfuza ulaştığını; arşın taşıyıcısı olan melekler tarafından levh-i mahfuzdan alınıp bir alt mertebedeki meleklerle iletildiğini ve nihayetinde peygamberlere ulaştırıldığını savunur.⁴² Bu düşünceye göre Allah, Faal Akıl'ı yoktan var etmiş ve ona âlemi yaratıp düzene koyması için gerekli olan her türlü bilgiyi vermiştir. Buna vahiy de dâhildir. Yani Allah, ezeli kelâmını Faal Akıl'a aktarmıştır. Böylece Faal Akıl'dan alt mertebedeki varlıklara intikal eden ilâhî kelimeler nihayet süflî âlemde bulunan insana kadar ulaşmaktadır.⁴³

İhvan'a göre, Allah, doğa olaylarını düzenleme, dilediği kullarına vahiy etme, ruhları kabzetme ve Kıyamet günü suru üfleme gibi işlerde melekleri görevlendirdiği gibi, âlemin yaratılması ve düzene koyulmasında da Faal Akıl'ı görevlendirmiştir. Allah, her şeyi yoktan var edendir ve yarattığı hiçbir şeye benzememektedir. Bununla beraber, var ettiği âleme müdahale etmekte ve yarattığı kullarına ezeli kelâmıyla hitap etmektedir. Görünen o ki İhvan, Allah'ın âleme doğrudan müdahale etmesinin ulûhiyete aykırı olacağı düşüncesiyle Tanrı-âlem ilişkisini sudûr teorisiyle kurmaya çalışan Fârâbî ve İbn Sina ile benzer bir görüşü paylaşmakta ve Allah ile kulları arasındaki bağın doğrudan değil, dolaylı bir bağ olması gerektiğini düşünmektedir.⁴⁴

İhvan'a göre vahiy aklî bir olgudur fakat aklın mahalli beyin olmakla birlikte o manevi bir cevherdir ve ruh ile aynı anlamdadır. Dolayısıyla akıl, beden yok olmasıyla yok olmaz. İhvan'a göre bunun aksini düşünmek, ilimleri, hikmetleri, peygamberlerin gelişini, gökten vahyin inmesini ve feleklerin yaratılmasını anlamsız kılar. Düşünce gücünün, tasavvur, tefekkür gibi özelliklerinin yanı sıra içsel aydınlanma, kalbin nurlanması, kehanette bulunma, il-

⁴¹ İhvan-ı Safâ, *Resâil*, V/357-358.

⁴² İhvan-ı Safâ, *Resâil*, V/7; Bkz. Zuhuf, 43/4; Vâkıa, 56/77-78; Burûc, 85/22.

⁴³ İhvan-ı Safâ, *Resâil*, V/7, 165-166, 359-360.

⁴⁴ İhvan-ı Safâ, *Resâil*, III/258-262; V/146-148.

ham, vahiy ve rüya gibi özellikleri vardır. İhvan düşüncesinde her ne kadar vahiy aklın güçlerinden biri olarak görülse de bu, kişinin sadece aklı yetkinliğiyle ilgili bir durum değildir. Herhangi biri ilâhiyat konuları üzerinde çokça düşünmekle vahiy alacak yetkinliğe ulaşamaz. Zira ilâhî kelâm Allah katından indirilmiştir ve ona herkesin erişebilmesi mümkün değildir. İhvan, peygamberlerin vahiy alabilmelerini sağlayan üstün hâli şöyle açıklamaktadır:

Cevherinin saflığı, tabiatının selâmeti, organının yetkinleşmesi ve kemâl noktasına ulaşmasıyla onun konuşan peygamber ve zamanının halkına öğretmen olması; vahiy ve desteği kabul etmesi mümkün olur.⁴⁵

Vahiy insanların ilgilendiği bilgilerin ilki, en yükseği ve en sağlamı olarak gören İhvan, Allah'ın insanlarla vahiy aracılığıyla perde arkasından yahut melekler vasıtasıyla konuştuğunu kabul eder. Hz. İbrahim'in rüyasında oğlu Hz. İsmail'i boğazlamakla emrolunduğunu görmesi gibi vahiy bazen de uykudayken gelir. İhvan'a göre, "*Andolsun, Allah, peygamberinin rüyasını doğru çıkardı. Allah dilerse siz, güven içinde başlarınızı kazıtmış veya saçlarınızı kısaltmış olarak korkmadan Mescid-i Haram'a gireceksiniz.*"⁴⁶ ve Hz. Yusuf hakkındaki "*...İşte bu, daha önce gördüğüm rüyanın yorumudur. Rabbim onu gerçekleştirdi.*"⁴⁷ vb. ayetler, sadık rüyanın bir vahiy unsuru olduğunun kanıtıdır. İhvan, peygamberlerin çoğunun vahiy uykudayken, nefsin duyuları kullanmayı terk ettiği bir zamanda kabul ettiğini belirtir. Bunun yanı sıra İhvan, hadis olarak rivayet edilen "*vahiy kalktı ama sadık rüya aynen kaldı*"⁴⁸ sözünü zikrederek, Hz. Peygamber'den (sav) sonra da bazı kişilerin sadık rüya yoluyla Allah'tan vahiy ve ilham alabileceğine dair imada bulunmakta; rüyaların hakikatinin olmadığını ve nefsin varlığının bulunmadığını iddia eden kimsenin büyük bir ilimden mahrum kalmış olduğunu ifade etmektedir.⁴⁹

⁴⁵ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, V/138, 169, 364.

⁴⁶ Fetih, 48/27

⁴⁷ Yûsuf, 12/100

⁴⁸ Muteber hadis kaynaklarında bulamadık.

⁴⁹ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, IV/80; V/97.

Resâil’de vahiy, ilham ve ilâhî destek sözcükleri genellikle peş peşe geçer ve bu sözcükler zaman zaman birbirinin yerine kullanılır. İhvan, hem peygamberlerin, hem imamların ve seçkin kulların, hem de hayvanların vahiy ve ilham aldıklarını ifade etmekle beraber, bu sözcüklere kullanıldığı yere göre farklı anlamlar yükler. Hayvanların aldığı vahiy ve ilham, onların güç yetiremeyeceği bazı işleri ilâhî bir destekle yapıyor olmalarını ifade eder. Kuş ve hayvan türlerinin yuva ve barınak yapmaları ile yavrularını yetiştirmeleri buna örnektir. İhvan’a göre, peygamberlere has olan vahiy ve ilham son peygamberin vefatıyla sona ermiş olsa da Allah’ın veli kulları ve ümmetin bilginlerine has olan vahiy ve ilham inmeye devam etmektedir.⁵⁰ Ancak İhvan, insanların kendisine iman etmek ve uymakla sorumlu oldukları ilâhî kitapların gönderildiği vahiy ve ilhamla diğer insanlara gelen vahiy ve ilhamı bir tutmamakta; bunları peygamberlere kitap dışında ilâhî bir destek olarak verilen vahiy ve ilham kategorisinde görmektedir. Vahyin asıl gayesinin insanlara semavî mertebeleri kazandırmak olduğunu savunan⁵¹ İhvan, nefsinin terbiye edip maddî ve manevî kirlere arınan kimsenin melekî mertebeye ulaşarak ilâhî destek anlamındaki vahiy ve ilhamı kabul eder hale gelebileceğini savunur.⁵² İhvan’ın gerçek filozoflar olarak gördüğü kimseleri zühd ve takva üzere yaşayan örnek şahsiyetler olarak tanıtmayı,⁵³ bu filozofların imamlar ve Allah’ın veli kulları gibi ilâhî destek anlamında vahiy ve ilham alabileceklerini fikrini güçlendirmek içindir.

Vahiy ve ilham sürecine göksel akılları dâhil ederek konuya felsefi-psikolojik bir açıklama getiren İhvan, Fârâbî’nin başlattığı işi devralmakta ve kendisinden sonra İbn Sina’yı da etkileyecek olan akıllar nazariyesini bilgi felsefesinin temeline yerleştirmektedir. İhvan, peygamberlere verilen vahiy doğru bilginin ölçütü olarak kabul ederek, felsefî bilginin vahiyle örtüştüğü sürece kabul edilebilir olduğunu, vahye muhalif olan filozofların ise sahte filo-

⁵⁰ İhvan-ı Safâ, *Resâil*, II/269-270; III/192-193, 202, 348-349; V/79, 266, 289, 316.

⁵¹ İhvan-ı Safâ, *Resâil*, V/7.

⁵² İhvan-ı Safâ, *Resâil*, III/202, 348; V/79, 166-168.

⁵³ İhvan-ı Safâ, *Resâil*, V/31-32, 366.

zoflar olduğunu ve bunların görüşlerinin dikkate alınmaması gerektiğini savunmaktadır.⁵⁴ Bu da aralarında derece farklı olmakla birlikte vahiy, ilham ve felsefi bilginin aynı kaynaktan alındığı ve hakikatin birliği noktasında bunların birbiriyle çelişmeyeceğini anlamına gelmektedir.

İhvan, peygamberlere itaat edilmesi gerektiği gibi filozoflara da itaat edilmesi gerektiğini belirtir. Kendi ifadesiyle: “İçinde yaşadıkları zamanda peygamberlere ve filozoflara isyan edenler, firavunlar, hâmânlar ve kârûnlar gibidir.”⁵⁵ İmamlar ise peygamberlerin sancağı kendilerine emanet ettiği, sırlarını yalnızca kendilerine açtığı ve ümmet içinde yalnızca kendilerine ahit verdiği kimselerdir. Onlar, peygamberden sonra ümmetin en bilginleri ve peygamberin halifeleridir. Dolayısıyla, peygamberler ve filozoflara olduğu gibi imamlara da itaat edilmesi gerekir.⁵⁶ Ancak bu durum, İhvan’ın onları peygamberle aynı seviyede görmesinden değil, insanlar arasındaki derece farkından kaynaklanmaktadır. Zira İhvan’a göre alt mertebede olan, üst mertebedekine itaat eder. Bu itibarla, sıradan insanlar âlimlere, âlimler imamlara, imamlar filozoflar ile peygamberlere, peygamberler ise vahiy meleşine tâbîdir.⁵⁷

Mucize Anlayışı

Mucize, “acz” kökünden türetilen ve sözlükte “herhangi bir konuda aciz olmak; bir şeye güç yetirememek” gibi anlamlara gelen bir kelimedir. Mucize kelimesi ne Kur’an’da ne de hadislerde geçer. Ancak her ikisinde de “acz” kökünden türetilmiş bazı kelimeler yer almaktadır. Kur’an’da acz” kelimesi “aciz kalmak, aciz bırakmak ve Allah’ın ayetlerini yalanlamak için yarışmak” gibi anlamlarda geçmektedir. Peygamberlerin gösterdiği olağanüstü haller ve harikulâde olaylar Kur’an’da “mucize” kelimesiyle değil “ayet” kelimesiyle karşılanmaktadır.⁵⁸

⁵⁴ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, III/23; IV/339-340.

⁵⁵ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, IV/195.

⁵⁶ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, V/266.

⁵⁷ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, V/200.

⁵⁸ İbn Manzûr, “Acz”, *Lisânü'l-Arab*, Beyrut: Dâr-u Sadr, 1990; Cevherî, “Acz”, *es-Sihah*, (ed. Emil Bedî' Ya'kub, Muhammed Nebil Tariki), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999; Muhammed Zebidî, “Acz”, *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, (ed.

Mucize kelimesinin bir kelâm terimi olarak ilk defa miladi X. yüzyılda kullanıldığı sanılmaktadır. Bir kelâm terimi olarak mucize: “peygamberlik iddiasında bulunan zatın, peygamberliğini doğrulamak için inkârcılara meydan okuduğu sırada, başkalarının benzerini yapmaya asla güç yetiremeyeceği bazı olağanüstü şeylerin kendisinden ortaya çıkması” demektir. Kelamcıların mucize tanımlarında bazı küçük farklar vardır. Mâturidî, mucize tanımında, onun bir benzerinin öğrenim yoluyla meydana getirilememesinin üzerinde dururken, Kâdı Abdülcabbâr, onun Allah tarafından yaratıldığını ve nübüvvet iddiasında bulunan kişinin doğruluğunu göstermeyi amaçladığını vurgular. Seyyid Şerif Cürçânî’ye göre ise peygamberin doğruluğunun ispatı olan mucize aynı zamanda hayra ve saadete vesile olan harikulade bir olaydır. Kelamcıların farklı tanımlarından yola çıkarak mucizenin, Allah’ın ancak peygamberlik iddiasında bulunan zatın iddiasına uygun ve peygamberliğini doğrulayıcı nitelikte yaratmış olduğu, diğer insanların ise yapmaya güç yetiremedikleri harikulâde olaylar olduğunu ifade etmek gerekir. Bu şartlardan biri eksik olduğunda ortaya çıkan fiile mucize denilebilmesi mümkün değildir. Ayrıca, peygamberden sâdır olan olağanüstü hâl peygamberlik iddiası ve kâfirlere meydan okuma (tahaddî) sonrasında ortaya çıkmalıdır. Peygamberde bunun dışında olağanüstü bir fiil meydana gelirse buna mucize denilmez. Peygamberlerden mucize dışında sâdır olan diğer olağanüstü haller müminlerin imanını güçlendirmek ve onları gönül huzuruna kavuşturmak içindir.⁵⁹

İslâm düşüncesinde mucizeler hissî, haberî ve aklî olmak üzere üç kategoride ele alınmıştır. Hissî mucizeler, Hz. Musa’nın asasının yılanı dönüşmesi olayında olduğu gibi, insanların duyu organlarına hitap eden mucizelerdir. Bu mucizeler tabiat kanunları-

Nevvaf el-Cerrah), Beyrut: Dâr-u Sadr, 2011; Asım Efendi, “Acz”, *El-Okÿânûsu'l-Basît fi Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît*, (ed. Mustafa Koç, Eyüp Tanrıverdi), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.

⁵⁹ Cürçani, *Şerhu'l-Mevâkif*, (ed. Abdürrahman Umeyre), Beyrut: Dâru'l-Cil, 1977, Cilt III, s. 342; Mustafa Bozkurt, Hüseyin Maraz, “Mucizenin Onto-Teleolojik Açıdan Sihirden farklılığı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 5, Sayı 2, (2014), s. 149-51.

la açıklanamaz ve görenleri hayrete düşürür. Hissî mucizeler ortaya çıktıkları zaman ve mekânla sınırlıdır. Bu mucizelere ortaya çıktıkları anda şahit olamayan insanlar ancak onun haberlerini tasdik edebilirler. Haberî mucizeler, peygamberlerin vahye dayanarak verdikleri gaybi haberleri kapsamaktadır. Hz. Peygamber'in, İslâm'ın doğuda ve batıda yayılacağını önceden bildirmesi bu tür mucizelerdendir. Aklî mucizeler ise insanların akıl ve düşünce gücüne hitap eden türdendir. Peygamberlerin eşsiz ahlâkı, iyiliği hâkim kılmak için ortaya koydukları fiillerin yüceliği, zekâlarının keskinliği ve kendilerine verilen kitapların benzerinin getirilememesi gibi hususlar aklî mucizeye örnektir. Hissî mucizeler sadece ortaya çıktıkları zaman ve mekânla sınırlıyken, aklî mucizeler için böyle bir sınırlandırma bulunmamaktadır.⁶⁰

Materyalistler (dehriyyûn) ve natüralistler (tabiiyyûn) dışında tüm İslâm filozofları peygamberliği, vahyi ve mucizeyi tasdik etmişlerdir.⁶¹ Peygamberlerin doğrulukları, örnek yaşantıları ve üstün vasıfları sağduyulu kimseler için peygamberliğin delili sayılabilirse de peygamberlere karşı büyüklük taslayıp inat eden kimseler için peygamberliği kanıtlamanın mucizeden başka yolu yoktur. Burada, peygamberlik iddiasında bulunan bir kişinin gerçekten peygamber olup olmadığının anlaşılması söz konusudur. Bu nedenle İslâm âlimlerinin büyük çoğunluğu mucizeyi peygamberliğin ispatlanması için şart olarak görmüşlerdir.⁶²

Kelamcıların mucize tanımlarında iki husus dikkat çeker: birincisi, mucizenin meydan okumadan (tehaddî) sonra gerçekleştiği; ikincisi ise mucizenin bir hikmet ve amaca yönelik olarak peygamberin elinde gerçekleşen ilâhî bir fiil olduğudur. Dolayısıyla diğer insanlarda meydana gelen keramet, istidrâc, sihir ve benzeri hallere mucize denilemez. Resâil'de "mucize" kelimesi kelamcıla-

⁶⁰ Nureddin es-Sâbûnî, *Maturidiyye Akaidi*, (çev. Bekir Topaloğlu), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1998, s. 103, 109-11.

⁶¹ İbn Rüşd, *Felsefe-Din İlişkileri*, (ed. Süleyman Uludağ), İstanbul: Dergâh Yayınları, 1985, s. 313.

⁶² Adil Bebek, "Kelâm Literatürü Işığında Mucize ve Hz. Muhammed'e Nisbet Edilen Hissi Mûcizelerin Değerlendirilmesi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 18, (2000), s. 124-25.

rın kullandığı şekliyle birçok yerde geçmektedir. İhvan, doktorların ilaçlarının hastalara göre değişiklik gösterdiği gibi peygamberlerin mucizelerinin de çeşitli kısımlara ayrıldığını; bazı mucizeler rahmet ve nimetken, bazılarının öfke ve ceza olduğunu belirtir. Resâil’de bu durum şöyle ifade edilir:

Nimet ve rahmet, peygamberin fazlından, ortaya çıkması gerektiği zamanda ortaya çıkan hayır, bereket ve bununla ilgili şeyler, Allah katından zafer ve kendisine icabet edene güç indirilmesi, devrinin genişlemesi, zikrinin yücelmesi, kadrinin yükselmesi, kendi zamanındaki insanların fayda görmesi, onun dininde birleşmeleri ve onların kendisi üzerindeki şüphelerin giderilmesidir. Onu inkâr eden, yalanlayan, ona karşı büyüklenen ve ona itaate burun kıvrıran kimselere öfke ve belâ şeklinde gelen mucizeler ise Nuh kavminin hak ettiği Büyük Tufan, Hud kavmine inen yok edici fırtına, Firavun ve beraberindekilerin boğulma hadisesi ve Salih kavminin deveyi kestikleri için başlarına gelenler gibidir. Bunlar, Kur’an’da, önceki peygamberler ve onlara muhalefet eden ümmetlerden haber veren kıssalar olarak zikredilir.⁶³

İhvan, peygamberlerden sâdır olan uyarı ve kınama türünden mucizelerin de var olduğunu belirtmekle birlikte, onların, kendilerini yalanlayan ve inkâr eden grupların helalını istemedikleri için buna ancak en son çare olarak başvurduklarını ifade eder. Çünkü peygamberler, toplumları helâk etmek için değil ihya etmek için gönderilmişlerdir. Peygamberleri nefislerin doktorları olarak gören İhvan, doktorların kendilerine karşı çıkan hastalara ilk başta sabredip onları nazikçe tedavi etmeye gayret ettikleri gibi peygamberlerin de kendilerine karşı çıkan öfkeli, kibirli, nefisleri hasta kimselere karşı aynı şekilde müşfik davranarak, nazikçe tedavi yöntemlerini uyguladıklarını belirtir. Hastaların doktora muhalefet ve itaatsizlikte ileri gitmeleri ve onun verdiği ilaçları reddederek kendilerine yasaklanan şeyleri kullanmaya devam etmeleri sonucunda doktorun onları kendi hallerine bırakması örneğinde olduğu gibi peygamberler de kendilerini yalanlamakla kalmayıp inkârda aşırı-

⁶³ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, IV/276.

ya giden ve isyanda direten kimselere karşı son çare olarak bu mucizeleri gösterirler. Nitekim kendilerine hissî mucizelerle peygamberlik açıkça kanıtlandıktan sonra isyanda direten azgın gruplar helâk edici türden mucizelerle çeşitli felaketlere uğramışlardır.⁶⁴

Her peygamberin devrinin farklı özellikleri olması nedeniyle peygamberlerin her birine kendi devirlerine uygun mucizeler verilmiştir. İhvan'a göre bu mucizeler hemen olup biten harikulâde olaylar türünden olmak zorunda değildir. Mucizeler bazen bir ilim şeklinde de kendini gösterebilir. Örneğin, Hz. İdris, astrolojiyi mucize olarak almıştır ve onun zamanında yaşayan bir kral buna iman etmiştir. Tıp da bunun gibidir. İhvan'a göre bu ilimlerin bazılarının ilmin ehli olmayanlar tarafından kötü icra ediliyor olması onların batıl olduğuna hükmetmeyi gerektirmez.⁶⁵

İhvan'a göre, peygamberlere verilen kitaplarda bulunan müşterek, müteradif (eşanlı), zıt, benzer ve türemiş olan lâfızlar sebebiyle ortaya çıkan ihtilâflar, bu kitapların, özellikle Kur'an'ın, en büyük mucizesidir. Çünkü bu lâfızlar, kavrayışı ve zekâsı farklı olan avam ve havastan bütün insanların onu anlayabilmesini sağlar. Kur'an'ın yedi harf üzere indirilmiş olması da onun farklı tabakalardan insanların anlayabilmesi içindir.⁶⁶

İhvan, peygamberlere ilim ve amelin melekler tarafından vahiy ve ilham yoluyla verildiği gibi, mucizelerin de Allah tarafından verildiğinin; bunların kişisel bilgi yahut çabayla değil, küllî bir destek ve aklî bir feyizle ortaya çıktığının altını çizer. İhvan'a göre, ayette geçen "*Sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler; artık hakkı görmezler.*" ifadesiyle, peygamberlerin mucizelerini gördüğü halde iman etmeyen, uyarıcıların sözlerini dinlemeyen ve seçkin kulların ilimlerini akletmeyen kimseler kastedilmiştir. Mucizeleri gördükleri halde peygamberi inkâr etmeleri onlar aleyhinde delil teşkil eder. Onlar hesap günü kendilerine uyarıcı geldiğini fakat onu yalanladıklarını itiraf edeceklerdir.⁶⁷

⁶⁴ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, IV/276.

⁶⁵ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, III/412.

⁶⁶ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, III/401.

⁶⁷ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, IV/276; V/184.

Kelamda, peygamberlerden başka kimselerde görülen harikulade hadiseler asla mucize kategorisinde değerlendirilmez ve diğer insanların elinde ortaya çıkan hayret verici fiiller, kişiye ve zuhur eden fiile bağlı olarak irhâs, keramet, meûnet, istidrac, ihanet ve sihir gibi farklı terimlerle ifade edilir. Bu terimlerin manalarına kısaca değinecek olursak, irhâs, Hz. İsa'nın beşikteyken konuşması gibi peygamber olacak şahsın henüz peygamber olmadan önce gösterdiği olağanüstü hallere; keramet, Allah'ın velî kullarının gösterdiği olağanüstü hallere; meûnet, Allah'ın sıradan bir mümin kulunu zorda kaldığı bir zamanda onu olağanüstü bir şekilde kurtarmasına; istidrâc, kâfir veya fasık bir kişiden kendi isteği doğrultusunda ortaya çıkan olağanüstü hallere; ihanet, kâfir veya fasık bir kişiden kendi isteğine aykırı şekilde ortaya çıkan fiillere denir. Sihir ise olağanüstü bir durumdan ziyade göz boyama, insanları aldatmaya ve bir şeyi olduğundan farklı göstermeye yönelik bir fiil olarak kabul edilir.⁶⁸

İhvan'a göre mucize peygamberlere mahsustur. Resâil'de Ehl-i beyt, masum imamlar ve diğer insanların mucize gösterdiklerine ilişkin herhangi bir iddiada bulunulmamıştır. İhvan, bazı insanlardan hayret verici olayların zuhur edebileceğini kabul etmekle birlikte, bu tür olayları mucize olarak değil, aklî ve nefساني bir "sihir" olarak değerlendirmektedir.⁶⁹

Sihir, sözlükte, sebebi gizli olan bir fiil, çok susamış birinin serap görmesinde olduğu gibi, bir şeyin hakikatinden farklı olarak vehmettirilmesi, bir şeyi bulunduğu durumdan başka bir hale çevirmek vb. anlamlara gelir. Sihir kelimesi genellikle olumsuz

⁶⁸ Maturidi, *Kitâbü't-Tevhîd*, (ed. Fethullah Huleyf), İstanbul, 1979, s. 189; Ebu Bekr Muhammed Bâkîllânî, *Kitâbü'l-beyân anî'l-fark beyne'l-Mu'cizât ve'l-Kerâmât ve'l-Hiyel ve'l-Kehâne ve's-Sihr ve'n-Nârancât*, (ed. Richard J. McCarthy), Beyrut: el-Mektebetü'ş-Şarkıyye, 1958, s. 8-11; Ebü'l-Muîn Neseî, *Tebsiratü'l-Edille*, (ed. Hüseyin Atay, Şaban Ali Düzgün), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003, Cilt I, s. 469, 473; Cüveynî, *el-İrşâd ilâ Kavâti'i'l-Edille*, (ed. Muhammed Yûsuf Mûsâ), Kahire: Mektebetü'l-Hanî, 1950, s. 308; Ebu'l-Feth Tâcüddîn Şehristânî, *Nihâyetü'l-İkdâm fî ilmi'l-kelâm*, (ed. Alfred Guillaume), Oxford: Oxford University Press, 1934, s. 417-18; Cürçani, *Şerhu'l-Mevâkıf*, Cilt III, s. 342; H. İbrahim Bulut, *H. İbrahim Bulut, Kur'an Işığında Mucize ve Peygamber*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002, s. 43-55.

⁶⁹ İhvan-ı Safâ, *Resâil*, IV/336.

manada kullanılsa da bazen tesirli söz ve güzel şiir gibi övülen ve beğenilen şeyleri ifade etmek için de kullanılır. Çok yaygın olmakla beraber sihrin büyü anlamında kullanıldığı da görülür. Örneğin, Kur'an'da sihir kelimesi büyüü de kapsayacak şekilde geçmektedir.⁷⁰ Sihir kelimesinin Arapçada birçok farklı anlama geldiğini zikreden İhvan, bu konuda dile getireceği görüşlere delil olması için sihrin Resâil'deki kullanımına uygun bir tanımını verir: *“Arapçada sihir, bir şeyin hakikatini açıklamak, ortaya çıkarmak, hızlı bir gayretle gözler önüne sermek ve pekiştirmektir.”* İhvan'ın sihir tanımında, klâsik sihir tanımının aksine olumlu bir anlam göze çarpar ve Resâil'de sihir sözcüğü birçok farklı anlamda kullanılır. İhvan, sihri göz boyama ve el çabukluğuyla insanları aldatma anlamının yanı sıra; kehanet, büyü, mucize ve insanları hayrete düşüren şiir, güzel söz, sanat ve fiiller anlamında da kullanır. İhvan, sihri amelî ve ilmî (aklî), hak ve bâtil gibi kısımlara ayırır. Resâil'de sihir ayrıca haram ve helal sihirler olarak da iki kategoride incelenir. Yıldızların bilgisiyle ve astroloji hükümlerinin gerektirdikleriyle bir şeyi olmadan önce haber vermek olan kehanet ve fal, ilmî sihre örnek olarak gösterilir. İhvan, sihir kelimesini insanları derinden etkileyen ve hayrete düşüren güzel söz ve sanatlar için de kullanır. Bu tür sihrin ne göz yanılmasıyla ne büyüyle ne de mucizeyle ilgisi vardır. Bu tür harikulade söz ve sanatlar insanların duygu dünyalarına hitap ederek onları derinden etkilemesi sebebiyle bu isimle anılmıştır. İhvan'ın hadis olarak naklettiği *“Şiirde hikmet, anlatımda sihir vardır.”* sözü sihrin bu anlamda kullanımına bir örnektir. Resâil'ini ilimlerle; akıllar için sihir hükmünde haberlerden alınan pırıltılarla donattığını belirten İhvan, insanları hayrete düşürmesi ve derinden etkilemesi bakımından aklî sihrin en üstününün vahiy yoluyla meleklerden alınanlarının olduğunu ifade eder. İhvan'a göre, Hz. Peygamber (sav)'den, elçilerden; onlardan sonra gelen Ehl-i beyt'ten, halifelerden ve ashabından zuhur eden her bilgi ve eylem aklî bir sihir ve ilâhî bir emirdir. Zira bunlar kendilerine teslim olan ve getirdiklerinin doğruluğunu ispatlayan müminlerin akıllarını büyüler. Bilgeler, filozoflar ve âlimlerden zuhur eden

⁷⁰ Bozkurt, Maraz, “Mucizenin Onto-Teleolojik Açıdan Sihirden farklılığı”, s. 151-52.

işler, sanat ve zanaatlar, olan ve olacak olanlarla hüküm verme gibi şeyler ise tabiat vasıtasıyla elde edilen nefsanî birer sihirdir.⁷¹ Açık olan şeyin çevrilmesini ve âdetlerin dışına çıkılmasını da sihir kapsamında değerlendiren İhvan, gerçekleştirilen hayaller, hikâyeler, temsiller, toprağı tesviye etme gibi şeyleri sihrin amelî kısmına dâhil eder. Ayrıca göz bağcılık, sara, delilik ve şaşkınlık gibi durumları tedavi eden tütsüler de sihrin bu türünün kapsamında değerlendirilir. Bu tür hayret verici şeylere âlimlerin ve filozofların farklı isimler verebildiğini belirten İhvan, bunların tümü için sihir sözcüğünü kullanmayı tercih etmektedir.⁷²

Hız. Peygamber (sav)'in mucizelerine tanık olan bazı kimseler, gördükleri mucizeleri inkâr ederek onların ancak "sihir" olduğunu iddia etmişler ve peygamberi sihirbazlıkla itham etmişlerdir. Onların bu iddiaları peygamberi inkâr etmeleri için uydurdukları bahanelerdir. Ancak sihir yaparak kendilerinin peygamber olduğunu iddia eden kimselerin varlığı da tarihsel bir gerçektir. Sihirbazların gösterdiği hayret verici şeyler göz yanılmasından ibarettir ve hakikati yoktur. Bunlar hakiki sihir olmayıp el çabukluğu ve hızlı bir dönüş ile sihir gibi gösterilen şeylerdir ki bunlara "nirancat" denir.⁷³ İhvan, sihrin bu türünü aslı ve hakikati olmayan bâtil sihir olarak kabul eder. İhvan'a göre sihrin bu türü dışında amelî veya ilmî tüm türleri hak olan sihirlerdir.⁷⁴

İhvan, sihir kelimesinin Kur'an'da çokça zikredildiğini belirterek Kur'an'ın ona büyük önem verdiğini ifade eder.⁷⁵ Gafil insanların ve filozofların çoğunun sihri inkâr ettiğini belirten İhvan, "büyü" ve "tılsım" anlamında kullanılan sihrin hak olduğunu savunur. Sihir ve tılsım ilmi, astroloji ilmine tâbidir. Astroloji ilmi, yıldızları olmuş ve olacak olan şeyleri bilmek için incelerken; sihir ilmi, onları büyü için kullanır. Filozofların sihri inkâr ettikleri için astrolojiyle uğraştıklarını ifade eden İhvan, yıldızların yaratılışını

⁷¹ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, IV/332, 335-336.

⁷² İhvân-ı Safâ, *Resâil*, IV/262-264; Ayrıca bkz. İsmail Taş, *İhvan-ı Safâ'da Felsefe ve Din Münasebeti*, Konya: Palet Yayınları, 2012, s. 54-56.

⁷³ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, IV/351.

⁷⁴ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, IV/244, 263-264.

⁷⁵ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, IV/245.

öğrenmek suretiyle kâhinlerin güzel işler ortaya koyabileceğini, zecr ve falın da bunun gibi olduğunu belirtir ve kardeşlerini bu ilmi öğrenmeye teşvik eder. Bununla birlikte, onu halkın çoğu için öğrenilmesi sakıncalı bir ilim olarak görür. İhvan, Harut ve Marut adlı iki melekten⁷⁶ ve Hz. Musa'nın karşısına çıkarılan sihirbazların yaptıkları sihirlerden bahseden ayetlerle⁷⁷ hadis olarak nakledilen "Sihir haktır ve göz değmesi haktır." sözünü, sihir ve tılsım ilminin hak olduğuna delil gösterir.⁷⁸ Sihrin gök cisimleriyle yakından ilişkili olduğunu ifade eden İhvan, onlarla kan ve hayvan ödü gibi şeyler kullanılarak nasıl irtibat kurulacağını ve sihrin çeşitleriyle tariflerini uzun uzun anlatır. İhvan'a göre sihrin bir kısmı helal, bir kısmı haramdır. Sihir yapacak kişi, fal, efsun, büyü, mühür yapma, ruh bağlama, tılsım dikme, işaret koyma, hazine saklama ve çıkarma, düğüm çözme, düğüm bağlama ve nirancat gibi helal sihirler yapmaya dikkat etmelidir. Karı kocanın arasını açmak ve insanlara zarar vermek gibi kötü niyetlerle yapılan her türlü sihir ise haramdır.⁷⁹

İhvan, büyü anlamında kullanılan sihir ilmini peygamberlerin de bildiğini, hatta bu ilme düşmanlarını öldürebilecek kadar vakıf olduklarını ancak bu ilmi icra etmenin peygamberler için caiz olmadığını ifade eder. Çünkü peygamberler vahiyyle, meleklerle ve mucizelerle desteklenmişlerdir. Dolayısıyla bu ilmi icra etmeye gerek duymazlar. Filozofların sihirle uğraşmamalarının sebeplerinden biri ise zararı faydasından daha fazla olan işlerle uğraşmanın onlar için uygun olmamasıdır.⁸⁰

Özetle, İhvan, akılları büyüleyen, nefislerde hayret uyandıran, güzel görme, dinleme ve tâbî olma etkisi yaratan bütün söz ve fiilleri sihir kategorisinde değerlendirir. Peygamberlere gelen vahiy ve onların elinde gerçekleşen mucizeler de buna dâhildir. Çünkü vahiy ve mucize de nefislerde bu etkiyi yaratır. Buradan

⁷⁶ Bakara, 2/102

⁷⁷ Tâhâ, 20/57-73

⁷⁸ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, IV/239-245, 256-261, 284-287.

⁷⁹ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, IV/351-376.

⁸⁰ İhvân-ı Safâ, *Resâil*, IV/376-379.

hareketle, her mucizenin aynı zamanda bir sihir olduğu fakat her sihrin mucize olmadığı yargısında bulunulabilir. Zira bir fiile mucize denilebilmesi için bazı şartlar gereklidir ve ancak bu şartları taşıyan fiillere mucize denilebilir. Eğer İhvan'ın iddia ettiği gibi mucize de bir sihirse ve sihir peygamber olmayanlar tarafından da yapılabiliyorsa peygamberlik iddiasında bulunan kişinin doğruyu söyleyip söylemediğinin nasıl anlaşılacağı sorgulanabilir. Nitekim hissî mucizelerin diğer insanlar tarafından taklit edilebilme olasılığı ulemanın da dikkatini çekmiştir. Örneğin, İbn Sina, peygamberlerin gösterdiği hissî mucizelerin sihirden farkı olmadığını fakat ötekilerin aksine peygamberlerden sadır olan harikulade olayların iyi karakterde olduğunu belirtmektedir.⁸¹ Gazzâlî, hissî mucizelerde Kur'an-ı Kerim'in icazında olduğu gibi bir kesinliğin bulunduğunu savunmakla beraber, sadece fizikî mucizelere dayanılarak nübüvveti ispat etmenin bazı tehlikeleri de beraberinde getirebileceğinden söz etmektedir. Zira hissî mucizeler doğada birtakım olağanüstülükler meydana getirmeye dayanmaktadır ve böyle şeyleri bazı kimseler sihir yoluyla da yapabilmektedir. Dolayısıyla hissî mucizelere dayalı bir nübüvvet ispatı, Gazzâlî'ye göre, sihirbazların da peygamber zannedilmesine sebep olacağından dolayı sakıncalıdır ve bu ispat yollarının dikkatli kullanılması gerekmektedir.⁸² Benzer şekilde İbn Rüşd de nübüvvetin ispatını mucizelere dayandıran kelimcilerin delillerini yetersiz görmektedir.⁸³ Diğerleri gibi İhvan da bu gerçeği fark etmiş olacak ki peygamberliğin ispatı için aklî mucizeleri ön plana çıkarmış ve dikkatleri daha ziyade Kur'an'ın icazına çekmiştir.

Sonuç

X. yüzyılda gizli bir din-bilim-felsefe topluluğu olarak ortaya

⁸¹ İbn Sina, *Risale Fi İsbâtı'n-Nübüvve*, (ed. Michael Marmura), Beyrut, 1968, s. 22, 168.

⁸² Ebû Hamid Gazzâlî, Ahmet Suphi Furat, *el-Munkızu mine'd-Dalâl*, İstanbul: Şâmil Yayınevi, 1978, s. 73; Ebû Hamid Gazzâlî, *İlcamü'l-Avam an İlmi'l-Kelâm*, Kahire, 1970, s. 73; Ebû Hamid Gazzâlî, Bilal Aybakan, "Kanûnu't-Te'vîl", *İslâmî Araştırmalar*, Cilt 13, Sayı 3-4, (2000), s. 523.

⁸³ İbn Rüşd, *Menâhic'ul-Edille fi Akâid'il-Mille*, (ed. Mahmud Kâsım), Kahire, 1964, s. 212.

çıkan İhvan-ı Safa, çağının sınırlarını aşan eşsiz risalelerini bizlere miras bırakmıştır. Felsefe ve bilimin henüz birbirinden ayrılmadığı bir çağda kaleme alınan Resâil matematikle başlayıp geometri, coğrafya ve müzikle devam eder. Resâil'deki tüm konularda din-bilim-felsefe iç içedir. Zira İhvan'ın din-bilim-felsefe anlayışında kişinin gücü nispetinde Allah'a benzeme gayesi hâkimdir. Allah'a benzeyebilmek için ise en başta onu doğru bilmek ve doğru tanımak gerekir. Zekâ ve anlayış düzeyleri birbirinden farklı insanların kendilerine yol gösterecek bir rehber olmaksızın doğru inanca sahip olmalarının beklenemeyeceğini savunan İhvan, bu itibarla nübüvveti Allah'ın rahmetinin bir eseri olarak görmektedir. Peygamber, Bir'den sudûr eden varlığın en alt mertebesinde bulunan süflî âlem ile melekler âleminin arasında bir konuma sahiptir. Bazı peygamberler meleklerden de üstündür. İhvan'ın deyiimiyle "küçük âlem" olan insanın varlıklar hiyerarşisindeki konumundan yükselerek küllî akla geri dönmesi, yani ebedî mutluluğu kazanması peygamberlere tâbî olmakla gerçekleşir.

İhvan, filozofları ahlâk yönünden peygamberlere benzetmekte ve onları adeta mutasavvıflar gibi resmetmekte; dine muhalif görüşleri bulunan filozofları ise yalancı filozoflar olarak nitelemektedir. İhvan'a göre, peygamberler ve filozoflar farklı terimler kullanarak aynı hakikati dile getirirler. Bununla beraber, peygamberler mertebe açısından filozoflardan üstündür. Üst mertebede olan alt mertebedekini yönetir. Bu nedenle filozofların da diğerleri gibi peygamberlere tâbî olmaları şarttır. İmamlara ve Allah'ın veli kullarına gelince, onlar peygamberlerin halifeleri ve varisleridir. Hz. Muhammed (sav) kendisinden sonra din ve dünya işlerinde insanlara yol göstermek için Ehl-i beyt'inden imamlar tayin etmiştir. Bu imamlar, masum olmaları, ilham almaları, ahlâk, zühd ve takvada öncü olmaları bakımından peygamberler gibidirler. Dolayısıyla peygambere itaat edildiği gibi onlara da itaat edilmesi gerekir. Bu düşünceleriyle İhvan'ın nübüvveti peygamberlerle sınırlandırdığı fakat risâleti imamları da kapsayan daha geniş bir perspektifte yorumladığı görülmektedir.

İhvan'ın peygamberler hakkındaki bazı düşünceleri zaman

zaman uç görüşler olarak nitelendirilmiş; Hz. Peygamber (sav)'den sonra onun yerine geçecek olan imamlarla ilgili olarak dile getirdiği bazı fikirler ise onun Şîî öğretileri yaymak ve ideal bir Şîî devleti kurmak için kurulmuş gizli bir grup olduğu yorumlarına kapı aralamıştır. Gerçekten de İhvan'ın özellikle imamet ve hilafet konusunda Şîî-Bâtınî düşünceleri çağrıştıran fikirleri savunduğu aşikârdır. Ancak bu, İhvan'ı bir Şîî tarikatı olarak görmemiz için yeterli bir kanıt değildir. Hz. İsa'nın çarmıha gerildiğini kabul ettiğine dair ifadelerinden yola çıkarak İhvan'ın gizli bir Hristiyan tarikatı olduğunu iddia edemeyeceğimiz gibi, Şîî-Bâtınî düşüncelere paralel bazı fikirleri savunduğundan ötürü onun gizli bir Şîî örgütü olduğunu da savunamayız. İhvan'ın İslâm'la uygunluk arz ettiğini düşündüğü her görüşe müsamaha gösterdiği eklektik metodu göz önüne alındığında onu belirli bir düşünce kalıbı içerisine hapsetmenin doğru olmadığı anlaşılacaktır.

Resâil'de vahiy, ilham ve ilâhî destek sözcüklerini sıklıkla birbirinin yerine kullanılması, İhvan'ın peygamberler dışındaki kimselerin de vahiy alabileceğini düşündüğü şeklinde yanlış bir algıya yol açabilmektedir. Ancak Resâil dikkatle incelendiğinde, diğer insanların aldığı vahyin peygamberlere has olan vahiyden farklı olarak Allah'ın veli kullarına bahşettiği ilham veya ilâhî destek anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır. İhvan, Fârâbî'nin akıllar nazariyesine paralel olarak her türlü ilahî bilginin Faal Akıl'la ittisal etmek suretiyle alınabileceğini, bunun için de nefis ve bedenlen yetkinleşerek melekler seviyesine çıkmak gerektiğini belirtmektedir. Peygamber, filozof ve imamın aynı kaynaktan beslendiğini savunmakla beraber İhvan, hiçbir insanın peygamberler makamına erişebilmesini mümkün görmediği için nebevî vahiy peygamberlerle sınırlı tutmakta; felsefeyi ancak bu vahiyle örtüştüğü ölçüde kabul etmektedir. Ehl-i beyt soyundan gelen imamların ise Hz. Peygamber (sav) tarafından tayin edildiklerini düşündüğünden İhvan, onların aldıkları ilhamın nebevî vahiyle uygunsuzluğunun söz konusu olmadığını savunmaktadır.

Nübüvvetle bağlantılı bir başka konu olan mucize, Resâil'de genellikle sihir sözcüğüyle karşılanır. Alışılmışın dışındaki bu

yaklaşım, zaman zaman bir kavram karmaşasına dönüşmekte ve İhvan'ın hissi mucizeler ile sihirbazların yaptığı sihir arasında herhangi bir fark görmediği algısına yol açmaktadır. Hâlbuki İhvan'ın mucizeleri sihir olarak adlandırması onların insanları hayrete düşürmesi ve derinden etkilemesi sebebiyledir. Kötü niyetli kimselerin hissi mucizeleri taklit ederek göz boyayabilecekleri ihtimaline karşı hissi mucizeler yerine akli mucizeleri ön plana çıkaran ve sihrin en üstününün vahiy yoluyla meleklerden alınanlar olduğunu ifade eden İhvan, Hz. Muhammed (sav)'in peygamberliğinin en büyük delilinin Kur'an olduğunu belirtmekte ve Kur'an'ı mucizelerin en büyüğü olarak görmektedir.

Kaynaklar

- Asım Efendi, "Acz", *El-Okÿânûsu'l-Basît fi Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît*, (ed. Mustafa Koç, Eyüp Tanrıverdi), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- Aslan, Abdülğaffar, *Kur'an'da Vahiy*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2000.
- Bâkîllânî, Ebu Bekr Muhammed, *Kitâbü'l-beyân ani'l-fark beyne'l-Mu'cizât ve'l-Kerâmât ve'l-Hiyel ve'l-Kehâne ve's-Sihr ve'n-Nârancât*, (ed. Richard J. McCarthy), Beyrut: el-Mektebetü'ş-Şarkiyye, 1958.
- Bebek, Adil, "Kelâm Literatürü Işığında Mucize ve Hz. Muhammed'e Nisbet Edilen Hissi Mûcizelerin Değerlendirilmesi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 18, (2000), s. 121-48.
- Bozkurt, Mustafa, Hüseyin Maraz, "Mucizenin Onto-Teleolojik Açından Sihirden farklılığı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 5, Sayı 2, (2014), s. 149-51.
- Bulut, H. İbrahim, *H. İbrahim Bulut, Kur'an Işığında Mucize ve Peygamber*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002.
- Cevherî, "Acz", *es-Sıhah*, (ed. Emil Bedî' Ya'kub, Muhammed Nebil Tarihi), Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999.
- Cürçani, *Şerhu'l-Mevâkıf*, (ed. Abdürrahman Umeyre), Beyrut: Dâru'l-Cil, 1977.
- Cüveynî, *el-İrşâd ilâ Kavâti'i'l-Edille*, (ed. Muhammed Yûsuf Mûsâ), Kahire:

- Mektebetü'l-Hancı, 1950.
- Eraslan, Yunus, "İslam Filozoflarında Melek İnancı", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 8, Sayı 1, (2021), s. 167-90.
- Fârâbî, Ebu Nasr, *es-Siyasetü'l-Medeniyye*, (çev. Mehmet Aydın, Abdülkadir Şener, M. Rami Ayas), İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980.
- Gazzâli, Ebû Hamid, *İlcamü'l-Avam an İlmi'l-Kelâm*, Kahire, 1970.
- Gazzâli, Ebû Hamid, Bilal Aybakan, "Kanûnu't-Te'vîl", *İslâmî Araştırmalar*, Cilt 13, Sayı 3-4, (2000), s. 521-28.
- Gazzâli, Ebû Hamid, Ahmet Suphi Furat, *el-Munkızu mine'd-Dalâl*, İstanbul: Şâmil Yayınevi, 1978.
- İsfahânî, Ragıb, "Vhy", *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'an*, Dımeşk: Daru'l-Kalem, 1997.
- İbn Manzûr, "Acz", *Lisânü'l-Arab*, Beyrut: Dâr-u Sadr, 1990.
- İbn Rüşd, *Felsefe-Din İlişkileri*, (ed. Süleyman Uludağ), İstanbul: Dergâh Yayınları, 1985.
- İbn Rüşd, *Menâhic'ul-Edille fî Akâid'il-Mille*, (ed. Mahmud Kâsım), Kahire, 1964.
- İbn Sina, *Risale Fî İsbâtı'n-Nübüvve*, (ed. Michael Marmura), Beyrut, 1968.
- İhvân-ı Safâ, *Resâil-ü İhvâni's-Safâ ve Hullâni'l-Vefâ*, (ed. Arif Tamer), Beyrut, 1995.
- Keskin, Yusuf Ziya, "Vahiy Olgusu", *Siyer Araştırmaları Dergisi*, Sayı 2, (2017), s. 158-61.
- Kılıç, Recep, *Modem Batı Düşüncesinde Vahiy*, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2002.
- Maturidi, *Kitâbü't-Tevhîd*, (ed. Fethullah Huleyf), İstanbul, 1979.
- Nesefî, Ebü'l-Muîn, *Tebziratü'l-Edille*, (ed. Hüseyin Atay, Şaban Ali Düzgün), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003.
- Öztürk, Mustafa, "İhvân-ı Safâ'nın Felsefî Düşünce Sisteminde Kur'an ve Yorum", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 14-15, (2003), s. 283-308.
- Sâbûnî, Nureddin Es-, *Maturidiyye Akaidi*, (çev. Bekir Topaloğlu), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1998.

Şehristânî, Ebu'l-Feth Tâcüddîn, *Nihâyetü'l-İkdâm fi ilmi'l-keîâm*, (ed. Alfred Guillaume), Oxford: Oxford University Press, 1934.

Taş, ismail, *İhvan-ı Safâ'da Felsefe ve Din Münasebeti*, Konya: Palet Yayınları, 2012.

Zebidî, Muhammed, "Acz", *Tâcü'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, (ed. Nevvaf el-Cerrah), Beyrut: Dâr-u Sadr, 2011.